

La pedagogia Waldorf a Catalunya

Balanç i anàlisi un quart de segle després de la seva formalització

Waldorf Education in Catalonia: Assessment and Analysis
a Quarter of a Century After Its Formal Establishment

Eva Garangou Bofill

<https://orcid.org/0009-0002-3173-7091>

Universitat de Girona

evagarangou@gmail.com

Jordi Feu Gelis

<https://orcid.org/0000-0003-1395-2409>

Universitat de Girona

jordi.feu@udg.edu

Paraules clau

Pedagogia Waldorf; renovació pedagògica; educació alternativa; educació a Catalunya; Rudolf Steiner

Keywords

Waldorf pedagogy; pedagogical renewal; alternative education; education in Catalonia; Rudolf Steiner

Resum

Aquest article analitza l'estat actual i l'evolució de les escoles Waldorf a Catalunya, coincidint amb el 25è aniversari de la fundació de l'escola El Til·ler de Bellaterra i el centenari de la mort del fundador del moviment, Rudolf Steiner (1861-1925). A partir d'un enfocament qualitatiu, basat en entrevistes semiestructurades, s'han recollit dades de 24 iniciatives educatives Waldorf catalanes. L'anàlisi se centra en la seva distribució territorial, oferta educativa, els motius fundacionals, la implicació familiar, les dificultats estructurals i les estratègies de sostenibilitat. Els resultats apunten que es tracta d'un model escolar minoritari però resiliència i sostingut per una comunitat altament compromesa.

Abstract

This article examines the current state and evolution of Waldorf schools in Catalonia, coinciding with the 25th anniversary of the founding of the El Til·ler School in Bellaterra and the centenary of the death of Rudolf Steiner (1861–1925), the founder of the movement. Using a qualitative approach based on semi-structured interviews, data were collected from 24 Catalan Waldorf educational initiatives. The analysis focuses on their territorial distribution, educational offerings, founding motivations, family involvement, structural challenges, and sustainability strategies. The results indicate that this is a minority yet resilient school model, sustained by a highly committed community.

Introducció general

L'any 2024-2025 ha coincidit amb dues efemèrides significatives en l'àmbit de la pedagogia Waldorf: el 25è aniversari de l'escola El Tíller —actualment el referent Waldorf més consolidat de Catalunya— i el centenari de la mort del seu fundador, Rudolf Steiner. Aquesta pedagogia, iniciada el 1919 a Stuttgart, es va internacionalitzar després de la Segona Guerra Mundial, però no va començar a desenvolupar-se a Espanya fins a la fi del règim franquista a causa de les restriccions ideològiques i educatives del context dictatorial. En el cas català, la seva implantació formal s'ha produït en el marc de la tercera onada de renovació pedagògica, entorn de l'any 2000.

L'objectiu general d'aquest article és aportar una anàlisi sistemàtica de la realitat actual de les escoles Waldorf a Catalunya, identificant-ne les particularitats estructurals i sociopedagògiques. Els objectius específics se centren en: a) inventariar i descriure les escoles Waldorf que han existit a Catalunya en les darreres dècades, b) analitzar la seva configuració institucional i pedagògica, c) explorar els motius fundacionals i el paper de les famílies, i d) examinar les dificultats principals i les estratègies adoptades per garantir-ne la continuïtat.

Aquest article també pretén contribuir al coneixement sobre els models educatius alternatius i, específicament, sobre les condicions que fan possible o dificulten el seu arrelament en contextos educatius regulats i altament normativitzats com el català.

Agraïm sincerament la col·laboració i el temps dels informants de les diferents iniciatives Waldorf que van ser entrevistats el curs 2024-25 amb motiu de l'elaboració de la tesi doctoral que nodreix aquest article. En l'actualització de dades d'aquest curs 2025-26 donem les gràcies especialment a Roser de las Heras, Àuria G. Galceran, Marta Bodas, Sara Ribera, Glòria Pladevall, Gabriela Bernal, Puri Lozano, Sònia Calaceit, Laura Marí, Gemma Jaén i la secretaria de l'escola de Vallgorguina, Núria Puigdevall, Ana Lizán i Núria Rica.

Introducció a la pedagogia Waldorf, la recepció tardana d'un model pedagògic provinent de la primera onada de renovació europea

Durant el franquisme, moment en què la pedagogia Waldorf s'expandia internacionalment, les directrius del Movimiento Nacional varen impossibilitar l'eclosió de cap sistema educatiu que no fos afí al règim. La pedagogia Waldorf, basada en l'antroposofia, una cosmovisió personal de Rudolf Steiner hereva del pensament de Goethe i del context social i cultural de finals del segle XIX i inicis del XX, hauria estat perseguida i tancada, ja que hagués entrat en contradicció amb el model educatiu del moment. Joan Tusquets, capellà de referència de Franco i pedagog, té un llibre de 1927 titulat *El Teosofisme*.¹ Tot i que no cita directament les escoles Waldorf, carrega contra el seguiment que tenien a les darreries dels anys XX les pràctiques derivades de la teosofia. El llibre conté un capítol dedicat a l'antroposofia on ataca aquest corpus de pensament de Steiner:

«No em plauen aquestes tonalitats inspirades en gent que no va a missa. Cap asceta cristià no afirma que Nostre Senyor li hagi revelat coses inútils de saber: i, en canvi, Rodolf Steiner pretén que qualsevol pot esbrinar els misteris de l'univers. ¿No hi hauria en tot això una mica de neurastènia? En realitat, dels meus amics que s'han deixat seduir per semblants doctrines bona part han pagat un tribut dolorós al desequilibri mental, han servit més per a fer plorar les àvies que per a vèncer els adversaris comercials i han acabat vegetarians ballant danses a la claror de la lluna sota els garrofers de Sarrià o les alzines de Vallvidrera. Podria citar noms i domicilis: fora, per al teosofisme, una estadística desagradable.» (Tusquets, 1927 p. 190-191)

Si bé a l'estat espanyol, primerament a Madrid —l'escola Waldorf Micael de las Rozas, Madrid, fou la primera en obrir l'any 1978— i posteriorment a Alacant—l'any

1 Miquel Coll i Alentorn va fer una recensió favorable al llibre de Tusquets el mateix any per a la Biblioteca Horizons.

1983 va obrir el jardí d'infants—,² la recepció de la pedagogia Waldorf se situa immediatament després del franquisme, durant la transició i inici de la democràcia, a Catalunya cal esperar fins al tombant de segle per veure els fruits de la seva recepció formal.

En l'actualitat, tot i que la pedagogia Waldorf manté un vincle clar amb l'antroposofia, també gaudeix d'una autonomia relativa i d'un marge creatiu per adaptar-se segons el marc spatiotemporal i el context social i cultural del moment. És possible participar en una escola Waldorf sense conèixer la cosmovisió antroposòfica, i viceversa, tanmateix, no és l'ídoni. Deixant el coneixement de l'antroposofia al marge de la pràctica educativa es perd bona part del sentit i visió global d'aquesta escola, el corpus de pensament de Steiner facilita una comprensió, sentit i objectius intrínsecs: una vocació utòpica orientada al progrés i perfeccionament de la humanitat, incloent-hi la dimensió espiritual o transcendent. Aquesta dimensió és present de manera estructural a totes les propostes pràctiques derivades de l'antroposofia, inclosa l'escola Waldorf, que també té en compte les dimensions intel·lectual, emocional i física de l'ésser humà.³

Aquesta visió i objectius distancien, d'entrada, l'escola Waldorf tant dels marcs institucionals de l'administració pública com alguns del context educatiu privat enfocats en satisfer principalment les demandes o exigències de les diferents conjectures econòmiques, culturals o socials d'un determinat moment.

Steiner, porós a la cosmovisió del seu temps, va formular per al seu projecte personal una ontologia i epistemologia pròpies. Esquivant Kant, va explicitar una teoria del coneixement segons la qual l'acte de pensar permetria accedir a la font de coneixement universal:

«The Young Steiner suffered under the demystification of the world through exact science and critical philosophy. Deep within himself, however, he found the spiritual universe of times gone by. In his pretheosophical works, Steiner consciously attempts to place these mystical unifying experiences in opposition to Kant's criticism. He assumes that human thought can reach beyond the perceptual borders established by Kant and achieve all that is necessary in order to explain the world.» (El jove Steiner va patir sota la desmitificació del món a través de la ciència exacta i la filosofia crítica. En el fons de si mateix, però, va trobar l'univers espiritual dels temps passats. En les seves obres preteosòfiques, Steiner intenta conscientment situar aquestes experiències místiques unificadores en oposició a la crítica de Kant. Assumeix que el pensament humà pot anar més enllà de les fronteres perceptives establertes per Kant i aconseguir tot el que és necessari per explicar el món) (Ullrich, 2008, p.39) [Traducció pròpia]

Aquesta via d'adquirir el coneixement la va desplegar en els dos llibres més representatius de la seva primera etapa: *La teoria del coneixement basada en la concepció goetheana del món* (1886) i *La filosofia de la llibertat* (1894). En aquesta darrera obra, Steiner és de l'opinió que en el pensament que s'observa a si mateix i que esdevé autoconscient és des d'on s'eixampla la interioritat humana. Aquest lloc, a mesura que es va consolidant, obriria la via al que amb llenguatge antroposòfic va anomenar món espiritual, d'on poden rebre's intuïcions i percepcions que, calibrades, segons Steiner, per una motivació sana i justa, poden generar impulsos a l'acció d'actes que Steiner, seguint les traces del filòsof Max Stirner, anomenà individualisme ètic:

«Para Rudolf Steiner el objetivo de la filosofía es la auto-observación de los contenidos ideales de la experiencia, y el primer paso para ejercitar esta facultad es el desarrollo de la fantasía ética que creó y visualizó los valores morales representándolos a través de la actividad artística. A través de ella el pensamiento es capaz de auto-observarse activamente transformándose en un pensamiento vivo. El pensamiento se vivifica observando las transformaciones que se dan en

2 Contacte amb la mestra Waldorf Ana Lizán [novembre de 2025] L'escola Waldorf d'Alcant fou la segona d'obrir després de l'escola Micael de Madrid.

3 Maria Montessori s'establí a Adyar, seu de la societat teosòfica a l'Índia presidida aleshores per George Sydney Arundale, entre 1939 i 1946. Allí hi trobà un lloc protegit on passar la guerra amb el seu fill Mario i seguir treballant en l'àmbit educatiu. La societat teosòfica, d'on Steiner escindí l'any 1913 per fundar la societat antroposòfica, el seu projecte en solitari, tenia una branca educativa lligada al LIEN (Ligue Internationale pour l'Éducation Nouvelle) fundada el 1921 a Calais, França, per la teòsofa Béatrice Ensor. A Adyar, Montessori hi escrigué articles i revisà alguns dels seus llibres de caràcter més transcendent sobre l'infant. *Educació per a un món nou* (1946) sens dubte marcà el full de ruta educatiu d'occident sortint de la guerra i fins l'inici de la guerra freda.

los fenómenos naturales, en las obras artísticas y finalmente en los valores éticos. El objetivo no es crear un pensamiento enciclopédico absorto en sí mismo o en la acumulación de datos sino un pensamiento vivo capaz de elevarse a sí mismo y al mundo que lo rodea a través de un movimiento espontáneo semejante al de una semilla que se transforma en planta para luego hacerse flor.» (Per a Rudolf Steiner, l'objectiu de la filosofia és l'autoobservació dels continguts ideals de l'experiència, i el primer pas per exercitar aquesta facultat és el desenvolupament de la fantasia ètica que va crear i visualitzar els valors morals representant-los a través de l'activitat artística. A través d'ella el pensament és capaç d'autoobservar-se activament transformant-se en un pensament viu. El pensament es vivifica observant les transformacions que es donen en els fenòmens naturals, en les obres artístiques i finalment en els valors ètics. L'objectiu no és crear un pensament enciclopèdic absort en si mateix o en l'acumulació de dades sinó un pensament viu capaç d'elevat-se a si mateix i al món que l'envolta mitjançant un moviment espontani semblant al d'una llavor que es transforma en planta per després fer-se flor.) (Gonzalez, 2018, p.50) [Traducció pròpia]

A aquest punt, amb els matisos corresponents, és on Steiner volia conduir els lectors de les seves primeres obres filosòfiques i on també voldrà conduir-los a través de les conferències impartides durant el seu pas per la societat teosòfica, així com més endavant amb el plantejament ja pròpiament antropològic. És en aquesta mateixa direcció que, després de la Primera Guerra Mundial, va difondre el programa de la Triformació Social, concebut per Steiner com un «*impuls de sanació de l'organisme social*». Aquest concepte al·ludeix al fet que la societat és entesa com un organisme viu, susceptible de patir malalties i, per tant, també de ser sanada. D'acord amb Steiner, tota societat s'articulava en tres esferes o àmbits en què participem com a ciutadans: l'Esfera Cultural, la Jurídica i l'Econòmica. Les màximes de Llibertat, Igualtat i Fraternitat serien les que dirigirien, respectivament, cada una d'aquestes esferes. Veiem amb aquest ús voluntari de les màximes de la Revolució Francesa com Steiner s'apropià de conceptes coneguts i els donà un gir il·lusionari propi. Quan aquest intent no

trobà recorregut en l'àmbit polític, amb l'ajut econòmic de l'empresari de la fàbrica de cigarretes de Stuttgart Emil Molt va crear les escoles que es donaran a conèixer com a escoles Waldorf-Steiner, Waldorf pel nom de la fàbrica de Stuttgart i Steiner pel seu fundador.

Per poder arribar a l'objectiu d'educar cap a la llibertat, Steiner considerava clau que l'infant fos educat de manera que no li fossin minvades les qualitats i judicis que necessitaria desenvolupar per poder fer aflorar aquesta llibertat genuïna que tindria com a potencial. Estem parlant, a grans trets, de les qualitats d'estar arrelat al propi cos; d'aquí la mirada i les propostes del jardí d'infants, tenir una imaginació rica que permetés elaborar imatges internes i creativitat; d'aquí el treball de primària, i d'haver transitat els quatre judicis que Steiner busca de desvetllar a partir del corpus curricular de secundària. Aquestes quatre facultats de judici són el judici pràctic; que s'ocuparia de poder comprendre el món i el funcionament dels enginyers creats per l'ésser humà, el teòric; que vetllaria per de possibilitar d'extreure la llei subjacent a un fenomen, sigui una fórmula matemàtica o una particularitat lingüística, el judici anímic; que permetria, entre d'altres, copsar l'atmosfera interna d'un passatge literari o d'una realitat social, i finalment el judici de poder-se autopercebre i percebre la ipseïtat de l'altre.

Per assolir aquesta finalitat, Steiner va desplegar a les seves escoles un currículum propi. Algunes consignes d'aquest currículum han esdevingut marca insígnia d'aquesta pedagogia, com ara el fet que sigui el mateix mestre-tutor qui acompanyi els alumnes durant tota la primària, o que el contingut impartit presenti un clar segell estètic, entre altres aspectes. Tot i que la primera escola Waldorf inaugurada a Stuttgart l'any 1919 es va anomenar *Freie Waldorfschule* (escola lliure Waldorf) se sol considerar la pedagogia Waldorf com la tipologia escolar *menys lliure* de tot l'arc de renovació pedagògica, on l'adjectiu lliure abasta projectes on l'adult sovint acompanya o guia sense que hi hagi voluntat explícita en la formació acadèmica. Tanmateix, el fet que l'escola Waldorf fos un model d'escola graduada, que tingués un recorregut històric d'ençà dels anys 20 del s. xx, un currículum definit i una visió holística de l'acte educatiu ha fet també que sigui un model educatiu que ha generat

interès d'ençà de la Segona Guerra Mundial, moment de l'inici de la seva expansió internacional.⁴

Per poder comprendre en la totalitat, segons la cosmovisió de Steiner, el fet que significa que a l'infant o jove no li siguin minvades les qualitats i judicis, cal desplaçar-se del relat filosòfic al relat antropològic. En la seva cosmovisió de l'ésser humà com un tot format per cos físic, vital, anímic i també espiritual, Steiner buscava una pedagogia que portés a encarnar plenament cadascun d'aquests cossos (físic, biològic, anímic o psicològic i espiritual o transcendent). Aquesta pedagogia parteix de la premissa de conduir l'infant cap al grau més alt possible de conquesta de la seva llibertat; una llibertat entesa com a superació de les constriccions emocionals, temperamentals i socials, que li permeti assolir plenitud en el pensar, el sentir i l'obrar, amb la finalitat d'aportar a la societat allò depurat i genuí de la seva pròpia individualitat.

Quan s'apunta que la pedagogia Waldorf és una educació cap a la llibertat, s'evidencia l'idealisme que conté aquesta proposta. Aquestes idees subjacents a la pràctica educativa que provenen de l'antroposofia, si bé no s'expliciten a l'aula, sí que són compartides per la comunitat escolar i el cos de mestres. Tanmateix, com assenyala Helmut Zander:

«Waldorf schools have problems finding teachers who are convincing anthroposophists. If 5 or 10% of the teachers have some connection with the world of anthroposophy, the school can be happy. (Les escoles Waldorf presenten problemes en el fet de trobar mestres que siguin antropòsofs convincents. Si el 5 o el 10% dels professors tenen alguna relació amb el món de l'antroposofia l'escola pot estar contenta.)»⁵

En la tasca d'educar cap a la llibertat emergeix una contradicció. Per un costat, es busca desplegar la ipseïtat dels infants i joves en el màxim grau possible sabent separar el seu jo genuí dels seus desigs i capricis. Per l'altre, es busca que aquests joves participin en el futur

de la societat per tal de transformar-la. Pot l'ésser humà que ha de renovar la societat separar-se d'aquest model social estant-hi immers? És possible alliberar l'ésser humà en l'Ésser Humà? Realment l'educació pot arribar a forjar un impuls tan elevat? Què frena en l'actualitat aquesta màxima de Steiner? L'educació Waldorf ha de recular el seu ideal a canvi d'oferir persones més o menys creatives al sistema? O ha de recular encara més i propiciar uns anys més o menys sans i feliços a un cercle d'alumnes que hi han pogut tenir accés?

Si bé és cert que pràcticament cada model educatiu busca en darrera instància fer sorgir un model de societat, el model que proposa Steiner amb la màxima de la llibertat té de fons el fet de voler realitzar el potencial humà. Es tractaria de superar el fet de preparar la integració del bon ciutadà als camins ja fressats que les antigues generacions han deixat. Steiner ho va deixar dit de la següent manera: «No hem de preguntar-nos què necessita saber i conèixer l'ésser humà per mantenir l'ordre social establert, sinó quin potencial té i què necessita desenvolupar. D'aquesta manera serà possible aportar a l'ordre social noves forces procedents de les joves generacions». El potencial humà, per Steiner, inclou les esferes de l'acció, el sentiment, el fet de pensar i també el desplegament immanent i transcendent. Perquè un acte lliure pugui donar-se, segons Steiner, cal que no sorgeixi de la realitat, sinó que cal que primerament es doni des de la intuïció, que després davallí com a imatge interna i que finalment es pugui plasmar com a nova realitat. Per aquest motiu, l'educació Waldorf buscava revelar aquests espais d'interioritat, perquè noves realitats no existents —nous oficis, noves formes d'organitzar l'economia, la societat...— poguessin aparèixer en el futur. Steiner considerava que tot i que l'Estat volia contribuir a la societat des d'una educació que buscava que les noves generacions s'hi integressin, el que estava fent era reduir tot el potencial d'aquesta futura societat. Si a l'escola es potenciés, segons ell, l'esfera del que anomenava cultural/espiritual, noves forces creatives podrien emergir i enriquir d'aquesta manera les esferes de l'economia i la vida jurídica. D'altra banda, l'escola no és un organisme estanc i, factors com la família o l'entorn són llocs on la personalitat de l'infant es modela. Quan un infant rep informació des de casa que contradiu la mirada pedagògica de l'escola, la influència de l'escola pot arribar a ser ben minsa, ja que l'infant farà prevaldre les premisses de la llar.

4 L'any 1946 l'escola Waldorf va captar l'interès de l'ONU com a escola vertebradora de valors humanistes per a la convivència i la pau social (Quiroga, 2015, p.96).

5 (Zander, Transformations of Anthroposophy from the Death of Rudolf Steiner to the Present Day, minut 17) [Traducció pròpia]

Per Steiner era important de preservar el màxim possible la iniciativa individual, ja que creia que tot el que es realitza des de l'esfera política i econòmica hi actua el que prové d'una tercera font: les facultats individuals de cada ésser humà.⁶ La idea d'orientar l'educació segons els interessos polítics o econòmics era, per Steiner, una educació ancorada al passat, incapaç d'obrir-se a la novetat dels reptes de futur. Per a ell calia que l'escola forges un pensament lliure i creador centrat en les necessitats reals de la humanitat. Una proposta basada en postulats idealistes que no està lliure de controvèrsia. A la pràctica, constatem que l'escola Waldorf a Catalunya, així com en la majoria de països, necessita establir acords amb el sistema educatiu per poder funcionar de manera autoritzada. La seva configuració organitzativa, majoritàriament com a escola privada en forma de fundació o cooperativa, implica el pagament de quotes mensuals per part de les famílies, fet que limita l'accés a aquesta proposta per motius econòmics i la vincula a sectors socials amb més capacitat adquisitiva. Malgrat això, la idiosincràsia del claustre docent, sovint compromès i cooperativista, demostra que el lucre econòmic si bé és requisit per consolidar la iniciativa, no és el motor d'aquest model. En aquest sentit, es pot considerar que l'escola Waldorf és una escola no elitista en el sentit clàssic del terme. Sovint es tracta de projectes que es mantenen malgrat les dificultats econòmiques tant de mestres com de famílies que fan una aposta vital per aquesta modalitat escolar.

Tot i que la pedagogia Waldorf continua sent un model educatiu minoritari a Catalunya, la seva presència s'ha diversificat i consolidat progressivament. Aquesta consolidació s'ha donat en un context social marcat per la demanda creixent d'alternatives escolars més personalitzades, centrades en el desenvolupament global de l'infant i en l'autonomia dels centres. Tanmateix, en els darrers anys i segurament promogut per les dificultats econòmiques del context social, les escoles Waldorf, així com es constata en altres alternatives escolars, tenen un creixement contingut.

6 En aquests postulats es pot entreveure un xoc frontal amb la cosmovisió marxista que va eclipsar el món universitari, i per tant acadèmic, a partir dels anys setanta. Qualsevol discurs que apel·lés la individualitat era de malparir per ser potencialment capitalista. Qualsevol discurs que apel·lés la dimensió espiritual/transcendent era de malparir perquè tot just se sortia d'una dictadura nacionalcatòlica. Aquesta podria ser una explicació de la falta d'arrelament de la pedagogia Waldorf al nostre país, fins i tot a la lentitud amb què va desplegar-se acabada la dictadura franquista.

1. Marc metodològic

1.1. Enfocament i justificació epistemològica

Aquest article s'ha desenvolupat des d'un enfocament qualitatiu interpretatiu, fonamentat en l'epistemologia constructivista. Es parteix del supòsit que la realitat educativa és una construcció social plural, situada i dinàmica, que només pot ser compresa a partir de les veus dels actors que la configuren. D'aquesta manera, s'ha prioritzat l'exploració en profunditat de les pràctiques i discursos de les persones implicades en les escoles Waldorf de Catalunya.

El constructivisme, entès com a paradigma epistemològic, permet abordar la complexitat d'un fenomen educatiu que sovint escapa a les classificacions convencionals i que es desplega en formes molt diverses segons el territori, el moment històric i els subjectes que l'impulsen. Així, més que buscar generalitzacions estadístiques, l'objectiu ha estat comprendre els significats particulars que es donen a la pedagogia Waldorf en contextos concrets. Aquesta opció metodològica considerem que resulta especialment adequada per estudiar models educatius alternatius, que per definició se situen fora dels marcs institucionals majoritaris.

1.2. Disseny i estratègia metodològica

La recollida d'informació s'ha realitzat mitjançant entrevistes semiestructurades a membres del personal docent i a famílies vinculades a les 24⁷ iniciatives educatives Waldorf ubicades a Catalunya des de la recepció formal d'aquesta pedagogia. Aquestes entrevistes han permès accedir a les trajectòries, motivacions, dificultats i formes d'organització dels

7 Aquestes escoles Waldorf catalanes són constitutives de la recepció formal de la pedagogia Waldorf des de la democràcia. Si bé cal tenir en compte que hi ha hagut iniciatives embrionàries que no s'han tingut en compte per la distància en el temps i pel fet de no haver tingut temps per arrelar i deixar-ne traces i informants.

centres, així com als valors pedagògics que els sostenen. L'elecció dels informants ha estat intencionada i basada en el criteri de màxima variabilitat, per tal d'incloure centres actius i inactius, de diferents dimensions i ubicacions geogràfiques.

Cada entrevista ha seguit un guió basat en deu eixos temàtics principals: cronologia, ubicació, grup impulsor, motius fundacionals, oferta educativa, trajectòria

històrica, factors de crisi, estratègies de superació, motivació de les famílies i implicació parental. El guió ha estat validat mitjançant un pilotatge inicial i ajustat per assegurar-ne la claredat i rellevància.

Taula 1. Instrument d'estudi

Pregunta a l'entrevistat	Objectiu específic: catalogar la iniciativa entrevistada	Objectiu genèric: extreure conclusions del conjunt d'iniciatives
Cronologia	[o.e1] Datar en el temps la iniciativa	[o.g 1] Indagar el moment en què es produeix l'eclosió principal de la pedagogia Waldorf a Catalunya
Localització	[o.e2] Situar geogràficament la iniciativa [o.e2'] Situar la tipologia d'espai que acull la iniciativa	[o.g 2] Valorar la distribució catalana d'iniciatives Waldorf [o.g 2'] Saber en quins espais físics s'ubiquen les iniciatives Waldorf del territori
Grup impulsor	[o.e3] Indagar de qui va sorgir l'impuls de crear la iniciativa	[o.g 3] Estimar qui mou la gènesi de les iniciatives catalanes (famílies, cos de mestres, agents externs)
Motiu que impulsa la creació del projecte	[o.e4] Conèixer les raons que van impulsar determinada iniciativa	[o.g 4] Estimar quins han estat els motius que han impulsat la creació de les escoles Waldorf de Catalunya
Quines edats/cicles ofereix el projecte?	[o.e5] Conèixer el segment educatiu del projecte	[o.g 5] Indagar el cicle educatiu ofert per les escoles Waldorf del territori
Quina ha estat la cronologia històrica d'esdeveniments fins a l'actualitat/al tancament de la iniciativa?	[o.e6] Saber el desplegament històric de la iniciativa	[o.g 6] Constatar paral·lelismes, llocs comuns i diferents senyals històrics que permetin elevar coneixement sobre l'història de les escoles Waldorf catalanes
Quines han estat les crisis i dificultats més rellevants i com han pogut superar-se?	[o.e7] Constatar el motiu que ha propiciat la/les crisi/s en una iniciativa	[o.g 7] Valorar si els motius de crisi coincideixen en les iniciatives del territori
	[o.e8] Indagar la manera com cada iniciativa ha trobat, o no, la manera d'afrontar les crisis	[o.g 8] Valorar si els motius de superació de crisi coincideixen en les iniciatives del territori
Quin és el principal motiu de la tria de l'escola per part de les famílies?	[o.e9] Saber què impulsa les famílies a fer la tria per la iniciativa entrevistada	[o.g 9] Constatar si hi ha similituds o diferències en l'elecció de l'escola per part de famílies en les diferents iniciatives.
Com han viscut les famílies les crisis i quin ha estat el seu paper?	[o.e10] Constatar la implicació de les famílies en la iniciativa i el seu punt de vista a l'hora d'afrontar les crisis	[o.g10] Valorar si apareixen similituds en la implicació de les famílies, sobretot en moments de crisi, en les diferents escoles Waldorf.

Font: elaboració pròpia.

1.3. Mostra i criteris d'inclusió

Per a cada centre s'ha intentat entrevistar un mínim de quatre persones, tot i que en algunes iniciatives de petit format aquest nombre s'ha reduït, concretament es tracta d'escoles Waldorf on s'ofereix sols un cicle educatiu o de poc recorregut temporal. Les entrevistes individuals han estat gravades i posteriorment s'ha procedit al seu buidatge amb el consentiment informat dels participants. Per escollir els informants, en primer lloc, s'ha prioritzat que hi hagués algun membre fundador de la iniciativa, que hi hagués mestres en actiu i també famílies, tant de l'històric de l'escola com actuals. Les escoles Waldorf tendeixen a ser organitzacions no jeràrquiques. Si bé es pot donar el fet que en alguna escola s'hagi optat per funcionar organitzativament des d'un òrgan directiu, en la majoria dels casos la figura de la direcció és administrativa i no de gestió. Per aquest motiu no s'ha considerat rellevant entrevistar directives d'escoles Waldorf si bé en alguns casos s'ha entrevistat a mestres que formaven part de la junta directiva. L'anàlisi s'ha efectuat mitjançant una codificació temàtica, utilitzant tècniques d'anàlisi de contingut qualitatiu.

Val a dir que la mostra inclou tant escoles reconegudes per l'*Asociación de Centros Waldorf de España* com iniciatives amigues o independents que adopten parcialment el model Waldorf. Aquesta inclusió respon a la voluntat de captar la diversitat real del fenomen a Catalunya.

1.4. Fiabilitat i criteris ètics

Per garantir la fiabilitat i la validesa interpretativa de les dades, s'ha emprat triangulació d'informants, retorn provisional dels resultats a participants clau, i contrast amb fonts documentals disponibles (webs de centres, informes interns i material institucional). En tot moment s'ha respectat el dret a l'anonimat i a la confidencialitat, així com la voluntarietat en la participació. En aquest treball s'utilitzen noms propis de persones vinculades escoles Waldorf catalanes. L'ús d'aquests noms respon a la seva condició de subjectes històrics i, per tant, es consideren part integrant del patrimoni documental i de la memòria col·lectiva.

Taula 2. Pautes per a l'entrevista semiestructurada

Cronologia:	Nom de l'escola:	Localització:
Qui ha estat el grup impulsor?	Què el mou a iniciar el projecte educatiu?	
Quines edats/cicles ofereix el projecte?		
Quina ha estat la cronologia històrica d'esdeveniments fins a l'actualitat/al tancament de la iniciativa?		
Quines han estat les crisis i dificultats més rellevants que ha hagut de fer front el projecte?	com les han superat?	
Quin és el principal motiu de la tria de l'escola per part de les famílies?	Com han viscut les famílies les crisis i quin ha estat el seu paper?	
Observacions i reflexions dels entrevistats:		

Font: elaboració pròpia.

2. Resultats

2.1. Distribució territorial i naturalesa dels centres

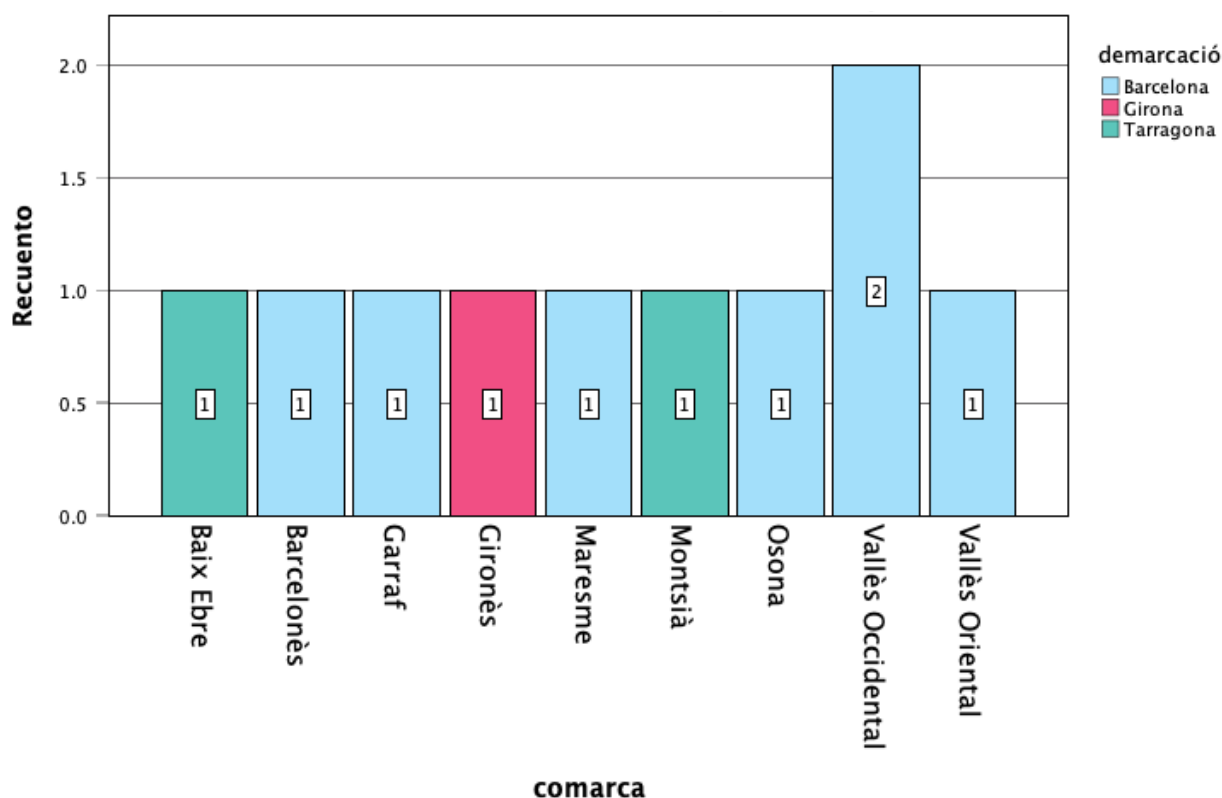
S'han identificat un total de 24⁸ iniciatives educatives inspirades en la pedagogia Waldorf a Catalunya de les quals 10 actualment continuen actives. Aquestes iniciatives presenten una distribució territorial desigual, amb una concentració significativa a la demarcació de Barcelona, seguint la lògica demogràfica dels territoris amb densitat més elevada de població. Actualment, sols romanen actius dos centres a la demarcació de Tarragona i un de sol a la de Girona. Pel que fa a la seva configuració institucional, els centres es caracteritzen per una gran heterogeneïtat pel que fa a infraestructures, situació

administrativa i itineraris oferts. El centre actualment més consolidat quant a desplegament educatiu és l'escola El Til·ler (Bellaterra), que cobreix l'itinerari complet, des del jardí d'infants fins al batxillerat. Les escoles solen iniciar orgànicament a infantil i, quan reuneixen les condicions, amplien a l'etapa de primària. El pas a secundària és el més difícil. Es constata que les escoles sovint operen en condicions d'infraestructura fràgil o inestabilitat jurídica.

En molts casos, aquests centres es troben reconeguts, com ja s'ha fet esment, per la *Asociación de Centros Waldorf de España*, però també s'hi inclouen iniciatives no oficials però vinculades al model pedagògic (conegudes dins l'àmbit Waldorf amb el nom d'iniciatives amigues). Actualment, totes les escoles que ofereixen la primària estan autoritzades pel Departament d'Educació.

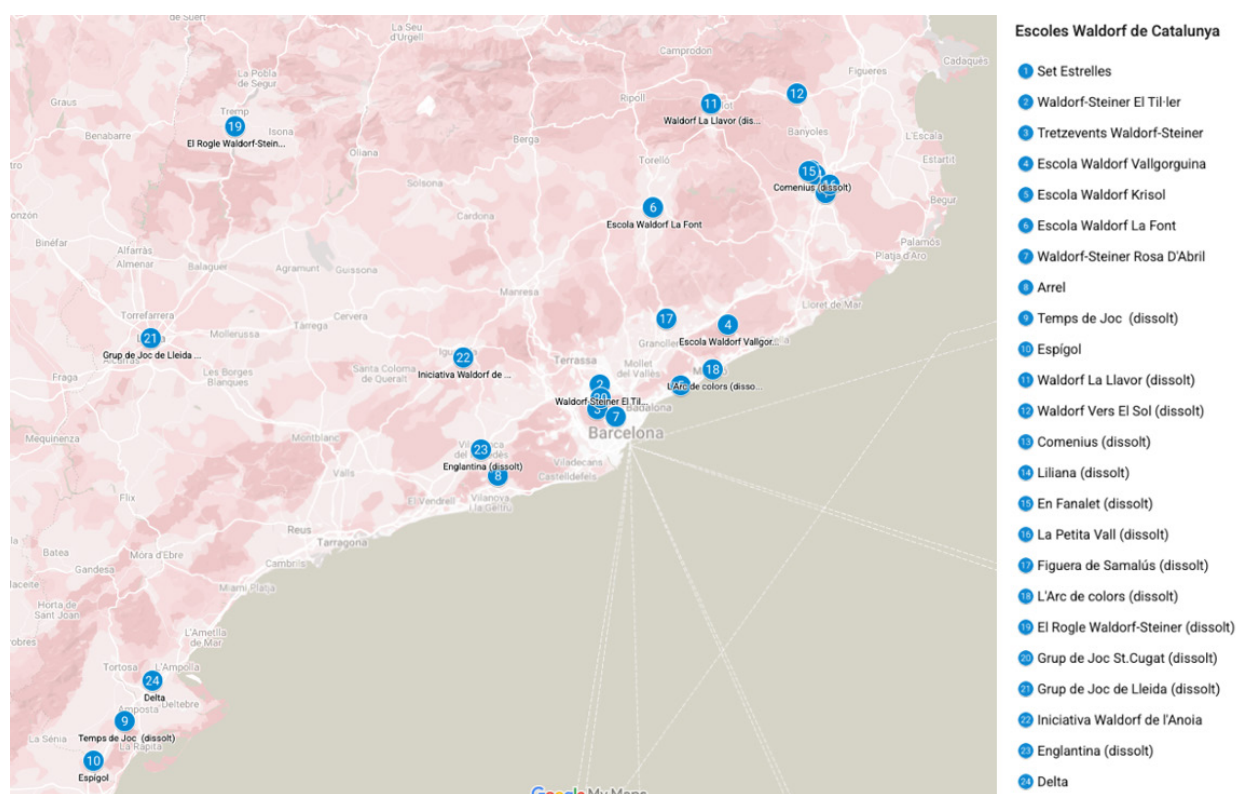
8 Hi ha un 25è espai, Grup de joc de Biert, fundat per la cantautora Maria Lafitte a la seva casa particular a finals dels anys vuitanta que, tot i que esmentem, no hem considerat en aquesta anàlisi.

Figura 1: centres actius el curs 2025-26 per comarques i demarcacions

Font: elaboració pròpia a partir de les entrevistes als centres educatius actualitzada pel curs 2025-26.

Figura 2. Mapa de les escoles Waldorf de Catalunya

Font: elaboració pròpia a partir de les entrevistes als centres educatius actualitzada pel curs 2025-26.

2.2. Cronologia de l'expansió del model

L'arribada formal i l'expansió de les escoles Waldorf a Catalunya es produeix a partir de l'any 2000, coincidint amb la tercera onada de renovació pedagògica al territori. Tot i l'existència d'algunes iniciatives embrionàries a la dècada de 1990, és entre els anys 2000 i 2013 quan s'assoleix el creixement més gran del nombre de centres. Aquesta fase expansiva s'interromp amb la crisi econòmica derivada del col·lapse financer global de 2008, que a Catalunya tingué efectes educatius notables a partir del curs 2012-2013. A partir d'aquest moment, es constata una desacceleració i una consolidació selectiva del model, en què només aquells centres amb una base sòlida de famílies, mestres formats i estabilitat econòmica han perviscut.

La cronologia observada reflecteix no només una tendència reactiva a les condicions econòmiques, sinó també una dinàmica pròpia dels moviments educatius alternatius, fortament vinculats a contextos socials i culturals que els afavoreixin.

Figura 3. Gràfic de l'aparició cronològica de les escoles Waldorf a Catalunya

Font: elaboració pròpia a partir de les entrevistes als centres educatius actualitzada pel curs 2025-26.

2.3. Agents promotors i motivacions fundacionals

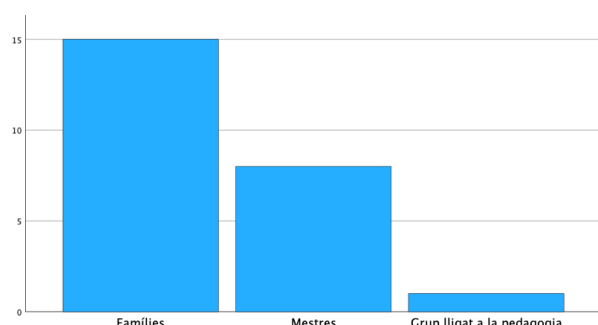
L'anàlisi dels discursos recollits en les entrevistes mostra una pauta recurrent en la gènesi de les iniciatives Waldorf: són principalment les famílies, especialment amb infants en edats primerenques (0-3 anys), les impulsores d'aquests projectes. Aquestes famílies es

mobilitzen per oferir una alternativa educativa centrada en el respecte als ritmes naturals de desenvolupament dels infants i una pedagogia holística.

En molts casos, aquest procés fundacional s'ha iniciat amb la creació d'un jardí d'infants o d'un espai de joc inspirat en la pedagogia Waldorf, sovint amb l'assessorament de professionals formats en aquest model educatiu. Noms com Àuria G. Galceran, Martí Prat, Sònia Klias, Roser de las Heras o Lluís Romaní apareixen amb freqüència com a figures referents en l'acompanyament de grups promotors a Catalunya.

La motivació fundacional no parteix, habitualment, d'una afinitat explícita amb l'antroposofia com a sistema de pensament, sinó més aviat d'un desig de trobar una proposta educativa més coherent amb els valors personals dels progenitors, especialment pel que fa a la criança conscient, l'atenció individualitzada i la vinculació natura-cultura.

Figura 4. Grup impulsor de les escoles Waldorf catalanes

Font: elaboració pròpia a partir de les entrevistes als centres educatius actualitzada pel curs 2025-26.

2.4. Etapes educatives ofertes

L'anàlisi de les etapes educatives disponibles revela una clara predominança dels jardins d'infants com a forma d'implantació inicial de les escoles Waldorf a Catalunya. Aquesta tendència respon, d'una banda, a la menor exigència legal i administrativa en la creació d'espais educatius per a infants de 0 a 6 anys, i, de l'altra, a la motivació fundacional més freqüent: l'atenció a la primera infància des d'una mirada respectuosa i integral. Actualment a Catalunya es pot cursar el cicle Waldorf d'infantil, el jardí d'infants, a 9 centres: El Til·ler, La Font, Krisol, Vallgorguina, Rosa d'Abril, Set

Estrelles, Arrel, Espígol i Delta. Els cinc primers centres són reconeguts com a escoles Waldorf i les darreres quatre funcionen com a iniciatives amigues de la pedagogia Waldorf. El Til·ler, La Font, Krisol i Vallgorguina ofereixen a part d'infantil, l'etapa de primària.⁹

L'obertura de l'etapa de primària, i encara més la de secundària, comporta reptes importants relacionats amb la infraestructura, la normativa vigent i la necessitat de comptar amb professorat format específicament en pedagogia Waldorf. En conseqüència, són poques les escoles que han pogut completar el cicle educatiu. Actualment, només un centre, l'escola Waldorf-Steiner El Til·ler de Bellaterra,¹⁰ ofereix l'itinerari complet fins al batxillerat. Altres centres han començat a implementar la secundària en cursos recents, com són La Font a Vic¹¹ o Krisol a Premià de Dalt.¹² L'institut Tretzevents de la Floresta va ser el primer centre de secundària Waldorf en obrir a Catalunya l'any 2011.¹³ L'ampliació d'etapes està estretament lligada a l'estabilitat del projecte, la demanda sostinguda per part de les famílies i la capacitat de donar resposta als requeriments normatius del Departament d'Educació.

Per aquest curs 2025-26 el nombre d'alumnes matriculats en escoles Waldorf catalanes en la mostra escollida queda de la següent manera:

Taula 3: alumnes de les escoles Waldorf catalanes, curs 2025-26

Jardí d'infants ¹⁴		189
Primària	Segona classe	67
	Cinquena classe	71
Secundària i batxillerat	Novena classe (3r d'ESO)	59
	Dotzena classe (2n de batxillerat)	17

Font: elaboració pròpia a partir de les entrevistes als centres educatius actualitzada pel curs 2025-26.

9 La primària és també reconeguda com a escola Waldorf i autoritzada pel departament d'Educació.

10 El curs 2018-19 va iniciar l'etapa de batxillerat.

11 El curs 2019-20 va iniciar setena classe (1r d'ESO)

12 El curs 2025-26 inicia l'etapa de secundària

13 El seu origen va ser motivat per la necessitat de pal·liar la falta de continuïtat educativa Waldorf en l'etapa de secundària. El grup pioner va néixer a partir de 13 alumnes i una mestra, Eulàlia Ventura, provinents de l'escola Waldorf-Steiner El Til·ler.

14 No s'ha pogut recollir informació de la iniciativa d'infantil l'Arrel, al Garraf, pel curs 2025-26.

2.5. Tipologia d'espais

La naturalesa de l'espai educatiu és un element clau per comprendre la trajectòria i la viabilitat dels centres Waldorf. La majoria d'escoles s'han iniciat en habitatges particulars o masies cedides per famílies vinculades al projecte. Aquesta condició inicial precària respon a la voluntat d'iniciar l'activitat educativa tot i comptar amb recursos limitats i essent fora dels circuits institucionals convencionals.

Tanmateix, aquesta opció també implica vulnerabilitats importants: la manca d'espais adequats, la inestabilitat dels contractes de lloguer i les dificultats per adaptar les instal·lacions als requisits normatius sovint deriven en crisis estructurals. En molts casos, la transició cap a espais més estables i legalitzats ha requerit un gran esforç econòmic i logístic per part de la comunitat educativa, sovint en forma d'inversions, derrames o campanyes de micromecenatge.

El procés d'homologació amb la normativa del Departament d'Educació, especialment exigent en les etapes d'educació obligatòria, ha estat decisiu en la consolidació o clausura de moltes iniciatives. Aquelles que han aconseguit adaptar-se han experimentat un procés de professionalització, però també d'erosió comunitària a causa de l'esforç sostingut que aquest trànsit implica.

2.6. Factors de crisi i estratègies de superació

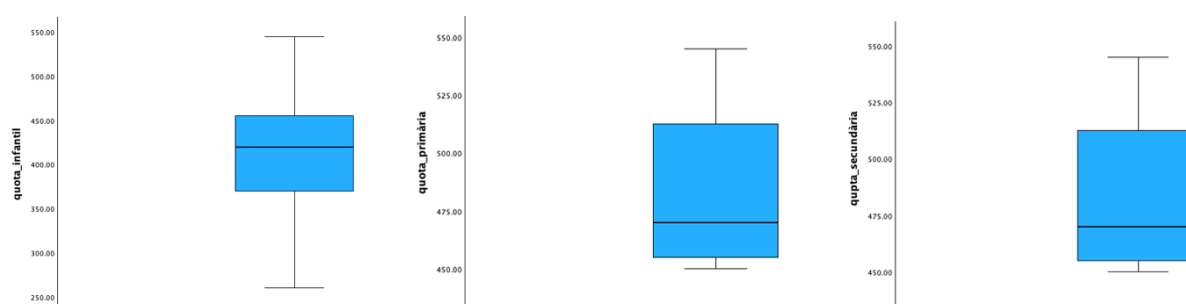
Les escoles Waldorf catalanes han hagut d'enfrontar-se a múltiples crisis, les quals poden agrupar-se en sis grans categories: inestabilitat econòmica, mancances d'infraestructura, escassetat de professorat format, baixes inscripcions, exigències normatives i conflictes interns dins la comunitat educativa.

Els problemes econòmics són recurrents i estan relacionats amb la naturalesa cooperativa i no lucrativa del model. La dependència de les quotes familiars, en un context de precarietat i inflació, fa que l'economia sigui sovint el factor més desestabilitzador dels projectes. Les respostes habituals han estat la reducció de sous, l'ajustament de quotes, l'activació de fons solidaris i, en alguns casos, el tancament temporal o definitiu de l'escola. Les iniciatives entrevistades juguen amb el fràgil equilibri entre els sous dels mestres, que acostuma a ser el salari mínim interprofessional, i unes quotes familiars que permetin sostenir la iniciativa, però que alhora facin assequible el màxim possible la via d'accés de les famílies.

La manca de mestres formats és un altre element crític, especialment en l'etapa de secundària, que requereix especialistes amb una formació específica. Les estratègies emprades inclouen la formació interna, la contractació de docents en formació i la distribució temporal de càrregues entre l'equip existent.

Les dificultats derivades de l'espai, com ara pèrdua de contractes de lloguer o requisits d'homologació, s'han resolt, quan ha estat possible, amb trasllats, adquisició

Figura 5. Gràfic de caixa de les quotes d'infantil, primària i secundària

Font: elaboració pròpia a partir de les entrevistes als centres educatius actualitzada pel curs 2025-26.

d'espais o adaptacions amb el suport de les famílies. Finalment, els conflictes interns s'han abordat a través de processos de mediació, reestructuració organitzativa o, en darrer terme, amb la desvinculació voluntària de membres del projecte.

2.7. El paper de les famílies

Tal com ja s'ha esmentat, les famílies han tingut un rol central tant en la creació com en la sostenibilitat de les escoles Waldorf a Catalunya. Aquesta implicació es manifesta en múltiples dimensions: des de la gestió econòmica i administrativa fins a la participació activa en comissions de treball, activitats escolars i processos de presa de decisions. En moments de crisi, la seva presència ha estat clau per reorientar el projecte, mobilitzar recursos i donar continuïtat a les iniciatives. Tanmateix, l'àmbit pedagògic queda reservat al professional educatiu de les escoles, tal com Rudolf Steiner va requerir en els principis fundacionals de l'escola, i aquest és l'àmbit en què no hi ha intervenció de les famílies.

2.8. Impacte de la pandèmia

La pandèmia de la Covid-19 va tenir un impacte desigual sobre les escoles Waldorf. Les iniciatives més consolidades van poder fer front a la situació mitjançant ERTOS, adaptació de les quotes i la creació de fons solidaris. En canvi, els projectes més incipients o amb menor estabilitat jurídica i econòmica van veure agreujades les seves dificultats estructurals. Algunes iniciatives es van veure obligades a suspendre temporalment l'activitat, mentre que altres van experimentar una disminució significativa de les inscripcions. L'ús obligatori de mascaretes i la virtualització parcial de l'ensenyament van generar tensions pedagògiques dins de la comunitat educativa.

2.9. Motivació de les famílies en la tria d'aquestes escoles

La tria d'una escola Waldorf per part de les famílies respon principalment a la recerca d'una alternativa a l'escola tradicional. Tal com hem manifestat anteriorment, moltes famílies s'hi aproximen sense un coneixement profund de la pedagogia Waldorf i encara menys de l'antroposofia, i és sovint en el procés d'escolarització quan descobreixen els elements distintius del model. Aquest desconeixement inicial pot generar friccions, especialment davant de pràctiques o continguts simbòlics poc habituals, però també pot esdevenir una oportunitat de descoberta i identificació amb un projecte pedagògic singular. Les escoles més consolidades mostren una proporció més elevada de famílies que s'hi vinculen per convicció i coneixement previ, fet que contribueix a la seva estabilitat.

3. Discussió dels resultats

Els resultats obtinguts posen de manifest que la pedagogia Waldorf a Catalunya s'ha consolidat com una alternativa educativa amb caràcter propi dins el panorama de la renovació pedagògica. Tot i la seva condició minoritària, les escoles Waldorf han aconseguit arrelar en determinats contextos socials, sovint gràcies a la implicació decidida de famílies i professionals compromesos amb una visió educativa integral.

La distribució geogràfica desigual evidencia la importància del teixit demogràfic i de la proximitat a nuclis urbans amb una certa massa crítica. Les escoles ubicades en territoris densament poblats tenen més opcions de sostenibilitat, tant per la disponibilitat de famílies interessades com per l'accessibilitat a recursos materials i humans. Tanmateix, també s'hi produeixen evidents tensions estructurals, com la dificultat per trobar espais assequibles i adaptables a la normativa vigent.

L'anàlisi cronològica mostra com el desplegament de les iniciatives Waldorf es concentra en períodes de relativa estabilitat econòmica i d'obertura cultural, en paral·lel als moviments socials que qüestionen el model educatiu tradicional. La crisi del 2008 i els seus efectes posteriors van frenar aquest impuls i van revelar la vulnerabilitat de projectes que, malgrat la solidesa pedagògica, depenen fortament de l'estabilitat econòmica i administrativa.

El paper de les famílies emergeix com un dels pilars fonamentals del model. La seva implicació activa no només constitueix un recurs organitzatiu, sinó que contribueix a la construcció d'un sentit de comunitat i de pertinença. Aquesta dimensió comunitària actua com a factor protector en moments de crisi i permet desenvolupar respostes col·lectives davant d'adversitats com la pandèmia o els requisits normatius. No obstant això, també comporta el risc de tensions internes derivades de la gestió compartida i de la convivència de visions pedagògiques diverses.

Finalment, la manca de formació específica en pedagogia Waldorf per part del professorat —especialment en l'etapa de secundària— i la insuficient presència d'aquesta pedagogia en els circuits de reconeixement institucional suposen una limitació per a la seva expansió. La sostenibilitat a mitjà i llarg termini requerirà no només el compromís de les comunitats educatives, sinó també una permeabilitat més elevada de les institucions educatives oficials cap als models alternatius reconeguts internacionalment.

En conjunt, la recerca que alimenta aquest article posa de manifest un ecosistema educatiu plural i dinàmic, on la pedagogia Waldorf, malgrat els seus límits, continua despertant interès i ressonància. Aquesta realitat convida a continuar aprofundint en el seu coneixement, fomentant espais de diàleg entre innovació i regulació, entre iniciativa social i estructura institucional.

4. Conclusions

La pedagogia Waldorf a Catalunya ha recorregut un camí complex però significatiu durant els darrers vint-i-cinc anys. El present article ha evidenciat que, malgrat el seu caràcter minoritari i les dificultats estructurals que afronta, aquest model educatiu ha aconseguit consolidar-se en diverses iniciatives que combinen innovació pedagògica amb una forta implicació comunitària.

La capacitat de resistència de les escoles Waldorf analitzades es fonamenta en tres pilars: la iniciativa de famílies que busquen una alternativa coherent amb els seus valors, la dedicació d'equips docents que assumeixen la responsabilitat educativa més enllà dels marcs convencionals, i la construcció d'espais de convivència i aprenentatge que busquen l'equilibri entre llibertat i estructura.

Tot i això, la viabilitat d'aquestes escoles continua sent fràgil. La dependència de recursos econòmics limitats, l'escassa presència de mestres formats, i les exigències normatives sovint desajustades a la realitat d'aquests projectes dificulten la seva expansió. La col·laboració amb institucions públiques, així com la creació de xarxes d'intercanvi i suport entre iniciatives Waldorf, emergeixen com a vies prometedores per al futur.

Aquest article també evidencia la necessitat de continuar investigant i sistematitzant el coneixement sobre models educatius alternatius, tant per reconèixer-ne les aportacions com per contribuir a un sistema educatiu més divers, inclusiu i contextualitzat. La pedagogia Waldorf, en la seva aplicació catalana, ofereix un laboratori viu d'innovació i resistència educativa que val la pena continuar explorant.

Bibliografia

- Asociación de Centros Waldorf de España. (2025). *Directori d'escoles Waldorf a Espanya*. <https://www.colegioswaldorf.org/centros-educativos>
- Añón, M. (2014). *Educación en libertad: Escuelas alternativas en el Estado español* (1a ed.). Octaedro.
- Cives, G. (2001). *La educación alternativa: Historia, pedagogía y política* (1a ed.). Morata.
- Coll i Alentorn, M. (1927). El teosofisme. *Criterion*, 3 (octubre–diciembre), 488–490. (Recensió de l'obra de Joan Tusquets *El teosofisme*, publicada el mateix 1927).
- Fundació l'Art d'Educar de Rudolf Steiner. (2025). *Projectes i donacions*. <https://www.fundacioarteducar.cat/>
- Feu, J., & Prat, M. (2017). *Escoles lliures i transformació educativa a Catalunya* (1a ed.). Universitat de Girona – Càtedra de Renovació Pedagògica.
- Freunde der Erziehungskunst Rudolf Steiners. (2025). *Amics de la pedagogia Waldorf*. <https://www.freunde-waldorf.de/es/>
- Galceran, À. G. (1999). *Pedagogia Waldorf: Fonaments i pràctica* (1a ed.). Associació Waldorf Catalunya.
- Generalitat de Catalunya. (2012, 24 de febrer). *Ordre EDU/xxx/2012 sobre requisits d'homologació de centres privats*. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 6074.
- González, O. (2018). *Las fuentes filosóficas de la antroposofía*. Kaicron Editorial.
- González Monteagudo, J. (2016). Redes internacionales de renovación pedagógica: Freinet, Montessori, Decroly y Steiner. *Revista Española de Educación Comparada*, (27).
- Ministerio de Educación y Formación Profesional. (2010, 12 de març). *Real decreto sobre requisitos mínimos de los centros educativos*. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 62.
- Naranjo, C. (2007). *Cambiar la educación para cambiar el mundo* (1a ed.). La Llave.
- Prenzel, A. (2006). *Pädagogik der Vielfalt* (1a ed.). VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Priestman, K. (2009). *Illusion of coexistence: The Waldorf school in the Third Reich* (Tesi doctoral). Wilfrid Laurier University, Waterloo, Canada.
- Quiroga, P i Giralt, O. (2015) La expansión internacional de la pedagogía Waldorf: un análisis histórico. *Temps d'Educació*, n.48, Universitat de Barcelona.
- Sánchez, M. (2012). *Educación y pedagogía alternativa: Análisis de experiencias en España* (Tesi doctoral). Universidad Autónoma de Madrid.
- Steiner, R. (1995). *La educación del niño desde el punto de vista de la ciencia espiritual* (1a ed.). Editorial Antroposófica. (Obra original publicada el 1907).
- Steiner, R. (2002). *La educación como arte* (1a ed.). Editorial Antroposófica.
- Trilla, J. (1999). *La educación fuera de la escuela* (1a ed.). Ariel Educación.
- Tusquets, J. (1927). *El teosofisme*. Catalònia. (Biblioteca Horitzons, 3).
- Ullrich, H. (2008). *Rudolf Steiner*. Bloomsbury Publishing.
- Zander, H. (2014, 20 de maig). *Transformations of Anthroposophy from the Death of Rudolf Steiner to the Present Day* [Conferència, Universitat Ben-Gurion d'Israel]. <https://www.youtube.com/watch?v=1SxdTFYjSJQ>